

## МАГІЧНІ СПОСОБИ ВПЛИВУ НА МАЙБУТНЄ ДИТИНИ (за матеріалами українсько-польського пограниччя)

Дзвенислава Трумко

УДК 392.1(477+438)(1–192.2)

У статті проаналізовано основні магічні дії, що їх виконувало населення пограниччя з метою забезпечити благополуччя дитини в майбутньому та захистити її від усього лихого в житті. На основі етнографічних польових записів авторки, а також опублікованих джерел і даних наукової літератури здійснено спробу реконструювати деякі магічні способи впливу (відтинання пуповини, ховання містища, перша купіль, перший постриг). Описано апотропейні дії: вибір імені, вибір кумів, «продавання» дитини.

**Ключові слова:** українсько-польське пограниччя, дитина, звичай, магічні дії, апотропейні дії.

The main magic actions performed by the borderland population on purpose to ensure a child's welfare henceforth and to protect out of harm's way are analyzed in the article. Based on her own ethnographic field recordings as well as on the published sources and scientific data the author makes an attempt to reconstruct some magic techniques (umbilical cord severance, interment of placenta, newborn bathing, and first haircut). Also there is a description of the apotropaic magic (baby name choice, godparents' choice, child selling).

**Keywords:** Ukrainian-Polish borderland, child, custom, magic actions, apotropaic magic.

Багатовіковий досвід, знання та вірування українців і поляків яскраво простежуються в родильній обрядовості. Саме в цій сфері тривалий час зберігалася ціла система різноманітних за походженням звичаїв, у яких релігійно-християнські вірування тісно переплелися з магічними. Страх, невідомість, незрозуміння фізіологічних процесів, висока дитяча смертність були тими чинниками, що сприяли широкому розповсюдженню та виконанню різних магічних дій і ритуалів, дотриманню пересторог-оберегів. Сім'я новонародженої дитини вірила, що саме за допомогою магії вона зможе, з одного боку, забезпечити їй щасливе життя в майбутньому, а з другого, — захистити дитину від усього злого.

Чимало дослідників родильної обрядовості розглядали цю проблему чи певні її аспекти в контексті загального вивчення родильних звичаїв та обрядів. Про магічні способи впливу на майбутнє дитини йде мова в працях О. Боряк, Н. Гаврилюк, С. Гвоздевич, Н. Здоровеги, М. Худаша. Особливо цінними є узагальнюючі праці Мр. Грушевського, С. Верхратського, О. Кольберга. У поляків родильну обрядовість досліджували Я. Бистронь, К. Мошинський, О. Ганцька та ін. Проте й досі немає окремого

грунтовного дослідження традиційних магічних способів впливу на майбутнє дитини, яке б містило їх аналіз, розкривало б локальне розмаїття способів виконання цих обрядодій.

У родильній обрядовості використовують магію імітативну, вербальну, апотропейну, контактну тощо. За смисловим та функціональним призначенням магічні способи впливу на майбутнє дитини можна об'єднати в кілька груп:

- 1) магічні способи впливу на майбутні професійні здібності дитини;
- 2) магічні дії, які мають забезпечити здоров'я і щастя дитини;
- 3) апотропеї та апотропейні дії.

Потрібно зазначити, що всі ці магічні дії тісно переплетені, тому досить тяжко проводити їх жорстке розмежування. Так, у багатьох ритуалах (відрізання пуповини, перша купіль та ін.) найчастіше відбувається поєднання імітативної магії з вербальною.

Перші дії баби-повитухи та сім'ї після народження дитини вказують на тісний зв'язок родильної обрядовості з господарською діяльністю селян. Серед відповідних магічних засобів виділяють відрізання пуповини. Це був один з головних обов'язків баби-повитухи (хоча поде-

куди, в окремих селах українсько-польського пограниччя, пуповину відрізає батько новонародженої дитини). Так, у с. Тернавка (Львівська обл.) «пуповину відтинав чоловік, батько дитини» [1, арк. 76]. Про бажання за допомогою імітативної магії передати дитині ті чи інші практичні навички свідчить той факт, що пуповину відрізали на предметі, який міг мати зв'язок з майбутнім заняттям дитини: хлопчиків — на сокирі, дубовій корі, дівчинці — на гребені, веретені. Мотивація цієї дії полягала в тому, щоб у майбутньому хлопець був добрим господарем, а дівчина — вправною ткалею. На початку XX ст. поширилося повір'я про доцільність відрізання пуповини на книзі (щоб діти гарно вчилися й були розумними). Таким чином баба-повитуха ніби символічно програмувала майбутнє заняття дитини відповідно до її статі.

Використовували також різні домашні та сільськогосподарські предмети під час першої купелі дитини, до якої для хлопчиків клали сокиру, свердло, молоток, рубанок (щоб уміли майструвати), а для дівчаток — голку, веретено (щоб були умілими швачками). На Лемківщині, коли вперше купали хлопчика, клали молоток, сокиру; а коли дівчинку, — голку, заколоту в одному з країв крижма. Цікаво, що такі обряди зафіксував Е. Тайлор у Мексиці та Китаї, де під час першої купелі дитини клали у воду іграшкові знаряддя залежно від статі [2, с. 498].

Аналогічне пояснення мають дії, що їх виконували після першої купелі або перед хрещенням. Дитині давали потримати в руках або клали біля неї різні предмети, що мали відповідати її майбутньому заняттю. Населення українсько-польського пограниччя здебільшого виконувало цей звичай перед хрещенням дитини. Готуючи дитину до хрещення, її клали на ліжку, а поруч — зошит або олівець, щоб у майбутньому добре вчилася. Під полотном (крижмо), у яке завивали немовля для хрещення, кума або мати дитини клали голку, програмуючи в такий спосіб долю кравчині. У поляків перед хрещенням хлопчика клали на

подушку папір і олівець (щоб добре вчився), а на подушку дівчинки — весільний вінок матері (щоб добродібною була її поведінка), утикали голку в крижмо (щоб стала вправною швачкою) [3, с. 143].

Населення українсько-польського пограниччя значну увагу приділяло магичним діям, за допомогою яких прагнуло наділити новонароджене дитя позитивними якостями, забезпечити йому щастя й добробут. Ці магичні дії часто поєднували елементи імітативної, контактної та вербальної магії. Про віру наших предків у магичну силу слова ще в середині XIX ст. писав Олександр Потебня: «Чим далі у старовину, тим звичніше й міцніша віра у здатність слова однією своєю появою творити те, що ним означено» [4, с. 59]. Це яскраво простежується вже в перших привітаннях дитині, які були спрямовані на побажання довгих і щасливих років життя. Так, баба-повитуха вітала новонародженого словами: «Нівроку, нівроку щастя бись мало», а батько й мати благословляли словами: «Щастя би, дитинко, мала» [5, с. 239].

Поєднання вербальної та контактної магії можемо спостерігати під час зав'язування пуповини. Для цього обряду баба-повитуха використовувала лляну нитку (повісмо), а в поодиноких випадках — волокно чи нитку з конопель (але тільки з тих, що мали насіння, тобто з матірки: «якщо це прядиво було з матірки, то якби дитина доросла, мала б дітей, але з “плоскіну” (з чоловічого стебла) у жодному разі, бо плоскінь не має насіння, є безплідний» [6, с. 28]). Цікаво, що на Опіллі вибір нитки міг залежати від статі дитини. Так, на хуторі Романівка пуповину зав'язували повісмом з конопель, якщо народився хлопчик, або повісмом з льону, — якщо дівчинка [1, арк. 26]. Зав'язуючи пуповину, баба-повитуха виголошувала побажання: «Зав'язую — щастє, здоров'є і многі літа», «Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий» [7, с. 113].

За народними переконаннями пуповину не можна було викидати. Її дбайливо зберігали за образами, а коли дитина досягала певного

віку (після шести-семи років, тобто коли йшла до школи), давали їй розв'язати цю пуповину. Загальнопоширеним був погляд: якщо дитина розв'яже пуповину, то «матиме хист до всякої роботи», «буде мудра, гарно буде вчитися» [1, арк. 73], «розум розв'яже» [8, арк. 27]. Подібні вірування можна знайти майже в усіх народів світу. Розв'язування вузлів на пуповині віщує в Німеччині професійний успіх, у Сілезії — добру пам'ять, у румунів, чехів — успішне навчання (коли хлопець) і вправне шиття (коли дівчина) [9, с. 40].

Важливого значення населення українсько-польського пограниччя надавало магічним діям, які мали забезпечити дитині заступництво предків у майбутньому. Це простежується в певній сакралізації поводження з послідом (містищем, місцем), щодо місця і способів закопування якого існувало безліч локальних варіантів. Так, на Волині в кожному селі було власне твердження: «містище закопували під п'єдом» (с. Кутрів) [10, арк. 2]; «закопували разом з пуповиною, в землю, під п'єдом, щоб добре дитині жилося» (с. Мерва) [10, арк. 7]; «закопували в хаті, колись була земля в хаті і під тим ліжком, де жінка родила, копали ямку, і там закопували» (с. Липа) [10, арк. 19]. Закопували містище в хаті для того, щоб дитина не забувала рідної домівки. Відмінності в хованні містища були і на Опілі: «ховали під лавою в хаті» (с. Лисків) [1, арк. 22], «десь закопували під дерево, або на цвинтарі» (хутір Романівка) [1, арк. 27]. Проте найчастіше його закопували в глухому місці, де не ходять люди. Українці Лемківщини закопували місце під молодим родючим фруктовим деревом, а поляки звертали увагу на стать дитини: містище новонародженого хлопчика закопували в домі під столом, а дівчинки — під порогом або в саду.

Важливим моментом у родильній обрядовості була перша купіль дитини. Вважалося, що саме під час першої купелі найбільше можна вплинути на здоров'я дитини та її подальшу долю, наділити її щастям, що відображено і в родинно-побутових піснях:

— Чи ти мене, мамо, в купелі не купала,  
Що ти мені, мамо, щастя не дала?  
— А я ж тебе, доню, по двічі купала,  
Не раз гірка доля в купіль заглядала  
[11, с. 213].

Для підсилення магічної дії першої купелі до неї додавали свячену воду, зілля (щоб захистити дитину від усього злого), молоко (щоб дитина росла гарною), мед (щоб люди любили, солодко було жити на світі).

У воду кидали різні символічні предмети: батько кидав у воду монету — на щастя дитині; кожен, хто входив до хати під час першої купелі дитини, мусив кинути в купіль цукор, а також монету — на щастя. Подібний звичай побутує і в інших народів; зокрема, сіль або монету кидали в купіль у Молдові та Румунії — на щастя і достаток дитині [12, с. 650].

Під час першої купелі дитині бажали легкого життя, добробуту, любові, мудрості: «Як без водички ніхто не може жити, так і без тебе щоб ніхто не міг би бути! Як квітку всі люблять, так щоб і тебе, дитинко, любили до кінця твого життя» [13, с. 51].

У населення українсько-польського пограниччя існує традиція диференційованого приготування купелі залежно від статі дитини. У купіль дівчинки клали ромашку, щоб рум'яна була; гроно калини та гілочку вишні, щоб гарна була і розквітала дівоча краса; любисток, щоб люб'язна була та в майбутньому любили хлопці. У купіль хлопчика додавали гілочку дуба, щоб був міцний; листя й коріння любистку, щоб дівчата любили; барвінок, щоб довго жив; чорнобривець, щоб був чорнобривий.

Воду після першої купелі заборонялося виливати під час та після заходу сонця. Це можна було робити тільки вдень. Таке вірування, безперечно, пов'язано із символікою часу доби: ранок — символ нового життя, а надвечір'я та вечір — символ смерті, час, коли правують «нечисті сили». Найчастіше воду виливали під дерево, особливо фруктове, що ще раз підкреслює живучість у народі віри в те, що дитина ростиме, як дерево, під яке виливають воду. Так, воду після купання хлопчика ви-

ливають під дуб або ясен, мотивуючи тим, що це допоможе вирости йому здоровим, міцним, сильним і твердим у своїх діях і переконаннях; а після купелі дівчинки воду виливали під вишню, грушу, яблуню (щоб виросла гарною), березу, вербу (щоб була стрункою і гнучкою). Заборонялося виливати воду на стежку, бо вірили, що люди можуть потоптатися по долі новонародженого.

В обрядових діях, таких як покладання дитини на кожух, стіл, піч, убачається намагання шляхом контактної магії забезпечити їй багате й щасливе життя, прищепити дитині любов до рідного дому. У цих діях на території українсько-польського пограниччя проявлялися певні локальні особливості. Це, зокрема, стосується часу виконання тієї чи іншої обрядової дії (дитину могли класти на кожух після першої купелі, перед або після хрещення). Найпоширенішим був звичай класти дитину на кожух перед хрещенням: «тоді, як дитину несуть до церкви, то клала дитину на кожух мама» [1, арк. 72], «той кожух стелили коло пічки і клали дитину на нього» [10, арк. 23]. Рідше це могли виконувати після хрещення дитини: «Кожух стелили вовною вверху на порозі, аби баба з дитиною стала на нього, коли йшла з церкви, щоб дитина така була багата на всьо, як той кожух на вовну» [14, с. 204]. І тільки в поодиноких випадках її клали на кожух після першої купелі. Виконання цього обряду пояснювалося вірою в те, що дитина буде мати стільки грошей, як вовни в кожусі, адже кожух був символом багатства. Крім цього, загортання новонародженого в кожух, розстелений біля печі, означало прилучення його до домашнього вогнища і прийняття в сімейний колектив. Наприклад, на Лемківщині «після народження дитину негайно завивали у кожух (символ багатства) і клали на піч (місце перебування домашнього божества) або на підлогу, звідкіля повинен був підняти її батько, стверджуючи отим своє батьківство» [15, с. 313].

Ушановуючи культ домашнього вогнища й очисної сили вогню, дитину притуляли до печі. У лемків побутував такий звичай: «По-

вернувшись з хрещення, хресна мати або баба притуляла дитину до домашнього вогнища (печі) і виголошувала своєрідну формулу, спрямовану на її добробут: «Взяли — зме вам поганча, принесли християнча, жеби оно росло родичам на радість» [15, с. 313]. Поляки клали новонародженого на лаву коло печі (щоб дому тримався); важливо було це зробити, якщо народилася дівчинка [3, с. 142]. Ця дія виконувала ще й охоронну функцію. Так, щоб уберегти дитину від «вроків», її відразу після народження підносили до челюстів печі. Подібний звичай був відомий ще стародавнім грекам. Так, на п'ятий день після пологів під час обряду «очищення» мати обходила з немовлям навколо вогнища, передаючи нового члена сім'ї під опіку домашніх богів [16, с. 18].

У селах українсько-польського пограниччя тривалий час зберігався звичай класти немовля на стіл. Коли дитя клали на стіл, то бажали: «Щоб його так батько, мама, люди любили і поважали, як стіл в хаті люблять», «Як люди частують стіл, так би частували цю дитину віднині й до віку» [5, с. 239]. Інколи на стіл клали хліб і, притуляючи тричі дитину головою до хліба, примовляли: «Щоб чесне і добре було». На Опіллі ще й нині можна зафіксувати цей звичай: «Перед хрещенням дитину клали на стіл, щоб була здорова, як дубовий стіл» [1, арк. 40].

Значне місце в післяпологових обрядах займав перший постриг дитини. Потрібно зазначити, що серед населення українсько-польського пограниччя цей звичай менш популярний, ніж у східних областях України. Загальнопоширеним було повір'я, що до року волосся дитини не можна стригти. Поляки не стригли волосся до того часу, поки дитина не почне говорити, проте за необхідності надто довге волосся підпалювали [17, с. 229]. Дитину стригли мати або батько, часто — хрещений батько. Вірили, що хто почав стригти, той має і закінчити, «бо дитина буде заїкатися». Побажання щасливого майбутнього відбувалося при хованні першого зістриженого волосся. Магічні дії виконували і в поводженні із зістриженим волоссям: поширено

дією було його спалювання, «щоб птахи його не взяли собі на гніздо, бо буде дитину боліти голова» або щоб «хтось не підібрав і не наврочив». Рідше закопували волосся в землю, а лемки волосся дівчинки кидали в річку, щоб воно росло, як з води.

Нерозуміння сільським населенням причин смерті дитини чи хвороби сприяло формуванню системи вірувань у нечисту силу і злі погляди. Населення українсько-польського пограниччя зберегло віру в силу ворожого ока — вроки. Новонароджена дитина надзвичайно чутлива до чужого ока, наврочити їй дуже легко. Це повір'я було відоме ще римлянам, які мали навіть особливе божество *Fascinus* (*fascinare* — наврочити), яке охороняло дітей від вроків [18, с. 927]. Крім вроків, остерегалися також злих духів і відьом, які, за повір'ям, могли скористатися тим, що дитина нехрещена, і викрасти її або підмінити. У поляків дитину викрадають богінки, а в українців — богині або чорт. Щоб убезпечитися від цього, люди зверталися за допомогою до різних апотропеїв та апотропейних дій.

Основні апотропеї родильної обрядовості: вода, вугілля, залізо, предмети рослинного світу, свічка, сіль.

Про популярність захисних функцій води свідчить повсюдність її застосування: новонароджену дитину баба-повитуха одразу кропила свяченою водою; до першої купелі лили свячену воду; колиску, перед тим як класти в неї немовля, кропили водою; у колисці в невеликій пляшечці завжди була свячена вода.

Такого самого символічного змісту надавали і вугіллю: до правої руки дитини прив'язували торбину з вугіллям від впливу «поганих очей»; на порозі клали декілька вуглинок, і кума, перед тим як нести дитину до церкви, мусила переступити їх.

Народна традиція захисні функції приписувала і залізу: у колиску нехрещеній дитині клали ніж, ножиці, інші металеві предмети. Із сокирою пов'язані звичаї, які передують хрещенню дитини: «Вже як несуть дитину до хресту, то несуть до хати сокиру, і ту со-

киру обертають до дверей. Кум і кума з дитиною на руках переступають через сокиру» [1, арк. 17]. Охоронні властивості заліза використовували також під час купелі дитини. Як дитину купали, то під ванночку клали сокиру або ніж.

Існувало повір'я, що захистити дитину від вроків, злого побажання можуть певні рослини. Серед таких — часник, який немовляти прив'язували на ниточці на ший, до ручки або клали в колиску. Відоме також використання із захисною метою полину та чортополоху. Апотропеєм було і свячене зілля, яке клали в колиску під голову дитини. Аналогії подібного використання рослин знаходимо в обрядовості інших слов'янських народів; зокрема в білорусів дитину обкурювали свяченим зіллям від переляку й зурочення.

Народна традиція захисні властивості приписувала і свічці: до хрещення дитини запалену свічку ставили у вікно, вона мала горіти вночі.

Часто проти вроків застосовували сіль, натираючи нею дитину або залишаючи її коло немовляти. У першу купіль дитини також кидали сіль.

Нині найпопулярнішим апотропеєм є червона нитка чи стрічка, яку зав'язують на руку дитині.

Важливим компонентом комплексу магичних звичаїв, спрямованих на щасливе майбутнє та захист новонародженого, був вибір імені. Цілком слушно зауважив Михайло Худаш: «У власні імена люди завжди вкладали забобонний, надприродний зміст, спрямований у першу чергу на побажання новому членові сім'ї лише добра і щастя..., в ньому містилося благословення на все життя, бажання домогтися того, що було закладено в імені» [19, с. 153].

У населення українсько-польського пограниччя в XIX—XX ст. при виборі імені дитини головну роль відігравали батьки, інколи — священик, який давав дитині ім'я одного зі святих церковного календаря. Поширеним був звичай називати дітей іменем предків

(дідуся, бабусі) або родичів, але лише тих, які мали щасливу долю. Так, на Південному Підляшші, якщо в сім'ї помирали діти, то наступній дитині, яка народилася, давали ім'я батька або матері, бо вірили, що тільки тоді дитина буде жити [6, с. 28]. Менш поширеною формою вибору імені серед населення українсько-польського пограниччя було обрання імені бабою-повитухою. Найчастіше баба-повитуха була посередником між батьками дитини й церквою: вона йшла до священника, щоб «взяти ім'я» і домовитися про день хрещення.

Розповсюдженим було вірування, згідно з яким певний час не можна говорити ім'я новонародженого, бо рідні боялися, щоб дитина не померла. Через це, крім даного при народженні імені, могли давати друге ім'я при хрещенні. Цікаву інформацію знаходимо в статті Б. Гордасевича «Відомий і невідомий Іван Франко»: «Стосовно імені письменника, то навіть дослідники-франкознавці не всі знають, що насправді вдома і в рідному селі Нагуєвичах Франка звали зовсім не Іваном, а Мироном. Відоме оповідання «Малий Мирон» є повністю автобіографічним» [20, с. 2].

Неабияку увагу приділяли вибору кумів, оскільки вважали, що дитина може перейняти їх характер. Хрещені батьки ставали для неї своєрідними заступниками. Вірили, що правильний вибір кумів міг захистити дитину від смерті, якщо попередні діти вмирали. У всіх слов'ян широко розповсюджений звичай: якщо перша дитина помирала, то до другої запрошували кумами перших зустрічних людей — так званих божих кумів. Цей звичай репрезентований локальними відмінностями на території українсько-польського пограниччя. Батько йшов на дорогу і кликав першого зустрічного на вулиці, щоб той тримав дитину «до хресту». В одних селах батько вибирав кума, в інших селах — куму чи навіть старшу пару кумів. Він міг також покликати того, кого скоріше зустріне, незважаючи на стать людини. Відмінність простежується

також у тому, що батько міг іти не на дорогу, а на роздоріжжя. Крім зустрічних кумів, для захисту дитини в куми могли брати рідних брата й сестру з однієї хати. Також чоловік міг просити свого брата, а жінка — свою сестру чи навпаки. На Південному Підляшші у випадку смерті попередніх дітей за кумів брали рідного діда та бабу дитини.

Значне місце в апотропейних обрядових діях займає звичай передавання дитини через вікно. Це пов'язувалося із семантикою вікна як кордону з «іншим» світом. На досліджуваній території були відмінності в передаванні дитини через вікно. Дитину могли передавати кумі або кумові як до хрещення, так і після (це залежало від того, хто ніс дитину до церкви). Важливою вимогою було те, щоб у того, кому передавали дитину, були власні діти.

Нерідко цей обряд доповнювався імітацією «купівлі» дитини, за яку куми давали батькам символічну плату. Продавання дитини здійснювалося в такий спосіб: «Як колись діти вмирали, то продавали їх, мама продавала дитину тому чоловікові, в якого діти велися. Він дав пару копійок і казав: “То вже моя дитина, а не твоя”. А виручені гроші батьки давали “на Боже, до церкви”» [1, арк. 25].

З метою захисту дитини від смерті батькам заборонялося йти на цвинтар за маленьким покійником. Інколи ця заборона стосувалася лише матері. У такий спосіб хотіли перервати дію магії подібності, бо вірили, що, провівши в останню путь власну померлу дитину, можна піти і за наступною.

Отже, на основі викладеного матеріалу можна стверджувати, що у звичаях і магичних діях, які супроводжували народження дитини, населення українсько-польського пограниччя зберегло сліди давніх дохристиянських вірувань і символів, незважаючи на те що поряд із цими віруваннями здійснюються і християнські обряди. Локальні відмінності у виконанні цих магичних дій були незначними і проявлялися в окремих деталях і елементах їх структури.

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 275-Е, 78 арк.
2. *Тайлор Э.-Б.* Первобытная культура / Эдуард-Бернетт Тайлор. – М., 1989. – 573 с.
3. *Ганцкая О.* Польская семья / Ольга Ганцкая. – М., 1986. – 176 с.
4. *Потебня А.* Объяснение малорусских и сродных песен / Александр Потебня. – Варшава, 1883. – Т. 2.
5. *Здоровега Н. І.* Народні звичаї і обряди / Ніна Здоровега // Бойківщина. – К., 1983. – С. 238–240.
6. *Ігнатюк І.* Звичаї та обряди при народженні дитини на південному Підляшші / Іван Ігнатюк // Над Бугом і Нарвою. – 2000. – № 6. – С. 28–29.
7. *Гвоздевич С.* Родильна обрядовість українців / Стефанія Гвоздевич // Народознавчі зошити. – 1997. – № 2. – С. 111–122.
8. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 240-Е, 33 арк.
9. *Грушевський М.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К., 2006. – 256 с.
10. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 308-Е, 30 арк.
11. *Борисенко В.* Сімейні звичаї та обряди / Валентина Борисенко // Поділля. – К., 1994. – С. 211–228.
12. Народы зарубежной Европы / под ред. С. Токарева, Н. Чебоксарова. – М., 1964. – Т. 1.
13. *Бевка О.* Про народження дитини / О. Бевка // Гражда. – 2003. – № 8. – С. 51–53.
14. *Bystroń J.-S.* Słowiańskie obrzędy rodzinne. – Kraków, 1916.
15. *Мушинка М.* Духовна культура / Микола Мушинка // Лемківщина: земля – люди – історія – культура. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1988. – Ч. 2.
16. *Уссингъ И. Л.* Воспитание и обучение у греков и римлян / пер. Н. Новопашенный. – С.Пб., 1878. – 175 с.
17. *Wójcik A.* Zwyczaje doroczne pogórzan // Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego. – Kraków, 1965.
18. *Верхратський С.* Народне акушерство на Україні. Нова-Прилука, Вінницький округ / С. Верхратський. – [Б. м.], 1928.
19. *Худаш М.* З історії української антропонімії / Михайло Худаш. – К., 1977. – 236 с.
20. *Гордасевич Б.* Відомий і невідомий Іван Франко / Б. Гордасевич // Літературна Україна. – 2003. – 11 вересня.